

לא קל היה לסדר את הפגישה בתוך עשרים-וארבע שעות, אבל הדבר נעשה, ולמעלה מ-1,000 מן הבחורים הללו באו לדבר אתי. "הגידו לי", שאלתי אותם, "מדוע רצייתם לבוא? האם זה היה בגלל החינוך שלכם? או אולי חשבתם שזאת תהיה חוויה מסעירה? או מפני שאתם ציונים? על מה חשבתם כשעמדתם בתור בתודע שבער וביקשתם שיאפשרו לכם לנסוע לישראל?" כמובן, לא היתה תשובה אחידה על שאלתי, אבל נדמה היה לי שצעיר אחד דיבר בשם כולם כאשר קם על רגליו ואמר: "אינני יודע איך להסביר לך זאת, גברת מאיר, אבל דבר אחד אני יודע: חיי לעולם לא יהיו כמו שהיו. מלחמת-ששת-הימים, והעובדה שמדינת-ישראל היתה קרובה כל-כך להישמד, שינתה אצלי את הכל — את רגשותי ביחס לעצמי, למשפחתי, אפילו ביחס לשכנים שלי. שום דבר לא היה עוד אצלי לעולם בדיוק כמו שהיה". זאת לא היתה תשובה הגיונית ביותר אבל היא באה מתוך לבו, ואני ידעתי על מה הוא מדבר. הוא דיבר על הזהות שלו כיהודי ועל המשפחה הרחבה יותר שפתאום ידע שהוא שייך אליה, למרות כל ההבדלים בינינו. האיום שבו חשנו, אם לדבר בגילוי-לב גמור, היה איום של הכחדה, ועל זה יהודים מגיבים באותה צורה, בין אם הם הולכים לבית-כנסת ובין אם לא, בין אם הם גרים בניו-יורק, בואנוס-אייירס, פאריז ומוסקבה ובין אם הם גרים בפתח-תקוה. זהו איום מוכר עד עומק הנפש, וכאשר העלו אותו נאצר ושותפיו הרי דנו את המלחמה שלהם לכישלון מפני שאנתנו החלטנו — כולנו — שלא תהיה חזרה על "הפתרון הסופי" של היטלר, לא תהיה שואה שנייה.

במובן מסוים הרי ההתלכדות הגדולה של אומה מול איום קיבוצי היא גם שחוללה בישראל את הדרישה שתקום קואליציה "מקיר אל קיר" של כל המפלגות שלנו (מחוץ לקומוניסטים), ושאת תיק הבטחון יטול לידי אדם בעל נסיון מעשי גדול יותר מלוי אשכול. עלי לומר שלא הייתי בעד הדברים האלה. קואליציות לאומיות — שכעבור זמן התנסיתי בהן בעצמי במידה ידועה — יכולות להיות מוצלחות מאד בתנאים רגילים, כאשר יש פנאי לוויכוחים ממושכים הנותנים ביטוי לנקודות-השקפה מנוגדות, אך לדעתי הן מזיקות בפירוש ברגעים שבהם צריך לקבל החלטות גורליות באמת וכאשר רק שיתוף באידיאולוגיות, בעמדות וברקעים מאפשר לממשלה לעשות את מלאכתה בצורה היעילה וההרמונית ביותר. אם היה צורך לחזק את ממשלת אשכול בימים האחרונים הללו לפני המלחמה — ואני הייתי מסופקת בצורך הזה — חשבתי שאפשר וצריך לעשות זאת בלי להכניס שינויים גדולים ובלו חילופי-אישים גדולים. אני ידעתי — אף-על-פי שרבים בישראל לא ידעו זאת אז — שאשכול בתפקידו הכפול כראש-ממשלה ושר-הבטחון דאג, בלי לתקוע בתצורות ובלו להסב תשומת-לב לעצמו בשום צורה שהיא, שצה"ל יהיה מוכן למשימה שלפניו. יחסיו עם הצבא, הבנתו לצרכיו ויכלתו להשיג לו את הדרוש לו מעולם לא היו מוטלות בספק.

לא הייתי עיוורת יותר מכל אדם אחר מראות את מנהגו ההססני מעט של אשכול. הוא פנה בנאום אל האומה בימים הגרועים ביותר של הכוננות ואמר כל מה שהיה כל אדם יכול או צריך לומר, אבל הוא אמר זאת בצורה הססנית

ובלי שום ברק, בזמן שהארץ רצתה במנהיגות דינאמית יותר. כשאני לעצמי לא חשבתי — ואפילו אגב השקפה-לאחור אינני חושבת — שהיתה בכלל חשיבות לדבר הזה. הוא היה איש חכם ומסור מאד שנמצא נושא בעומס של אחריות מהממת יותר מכל מדינאי שהיה לפניו, והוא חש שהיא מכבידה עליו מאד. רק שוטה לא היה מרגיש כך, ואם גימגם קצת כאשר דיבר על כך שישלח את עמו למלחמה הרי יש לזקוף זאת רק לשבחיו עד-עולם.

אני עצמי למדתי מאז מה טיב ההרגשה הזאת, ולא פעם חשבתי על אשכול בעת מלחמת-יום-הכיפורים, כאשר היה עלי להופיע בטלביזיה ועשיתי זאת כשהרגשתי לפני קודרים כמוות מפני שמה שהייתי צריכה לומר — ומה ששום איש אחר לא היה יכול לומר במקומי — היה כל-יך רציני עד שלא יכולתי לדאוג הרבה למלים שאבחר או לצורה שבה אשמיע את נאומי. אבל, כמו בדברים אחרים, מי שלא התנסה בכך בעצמו מעולם קשה לו לתאר זאת לעצמו, ולהרבה ישראלים — שעצביהם היו מתוחים כמעט עד להתפקע — היתה הרגשה שאשכול הזויב אותם בשידור שלו ובנסיונותיו הגואשים והנמשכים למצוא איזו דרך לשבירת הקיפאון שלא במלחמה. איזה טעם היה לשלוח את אבן להתדפק על עוד דלת אחת? כמה זמן יוכל עוד אי-הבטחון להימשך? האם נישאר כך לעולם — מגויסים, וממתנינים? אשכול נראה חסר-בטחון יותר מדי, נרתע יותר מדי מפעולה. היו אלה זמנים של גבורה, אבל היכן היה הגיבור?

בכל סערת הבקורת הזאת לא היתה שום דרישה ממשית להתפטרותו של אשכול; היתה רק אי-שביעות-רצון גוברת, אם גם בלתי-הגיונית, ממנו, שהתבטאה בלחץ גובר למינויו של שר-בטחון חדש, איזה אדם נועז יותר וכאריזמטי הרבה יותר. ובסוף מאי כבר ברור היה שאלפי ישראלים נושאים את עיניהם אל משה דיין שיבטא את עוזה-החלטה של האומה להחזיק מעמד ולנצח. נראה היה כאילו הישראלים (לא כולם, אבל רבים ורבים מהם) סומכים על דיין שימציא משהו שאשכול אינו יכול לתת. אפילו כיום אינני יכולה להגדיר בדיוק מה חיפשו. אולי את הידיעה הוודאית שהם מונהגים, בזמן של לחץ שכזה, על-ידי איש לוחם; ואולי היה הדבר קשור באותה תכונה של חוסר-פחד שהיא צד חזק כל-יך באישיותו של דיין. אם כך ואם כך, אי-אפשר היה לעמוד בפני הלחץ. לבסוף, נפגע עד עומק נשמתו, אך מתוך הבנה שהדבר חיוני לשמירה על מירב האחדות, נכנע אשכול, ואני הפסקתי לשאול את עצמי איך זה, אם היה דיין מועמד ברור כל-יך לניהול משרד-הבטחון, מעולם לא נתן לו אפילו בן-גוריון את התיק הזה.

דיין נשאר שר-הבטחון של ישראל עד 1974; הוא היה שר-הבטחון היחיד ששימש בממשלתי, והיה בינינו שיתוף-פעולה נאה ביותר. בכל-זאת אני מקווה שהוא יסלח לי אם אומר שעדיין אינני מאמינה שהמינוי שלו ב-1967 שינה את מהלכה של מלחמת-ששת-הימים באיזה מובן יסודי או שהוא היה הארדיכל הראשי של נצחוננו, צבא-ההגנה-לישראל לא חיכה עד ל-1 ביוני בתיכנון האסטרטגיה שלו ולא רק אז התחיל להתאמן לקראתה, והגיבורים האמיתיים של

הנצחון הוא היו, כמוכן, תושבי ישראל. קשה לי לתאר לעצמי שהמלחמה היתה נגמרת בצורה אחרת לולא נכנס דיין לממשלה. אבל עם זאת, למען ההגינות השלמה, עלי להודות שלמרות הרגשתי שעושים עוול גדול לאשכול, קיבל בכך הציבור הישראלי סוף-סוף את המנהיגות הצבאית הדינאמית והדראמטית שרצה בה כל-כך, ואשר לה אולי גם היה זקוק כל-כך, ואני חשתי רגש של הכרת-טובה על שהשאלה הוכרעה.

יש עוד שתי הערות כלליות שעלי להעיר ביחס למלחמת-ששת-הימים. הראשונה היא מיותרת, בעצם, אבל אני למדתי שלא לקבל שום דבר כמוכן-מאליו, ואולי יש עדיין אנשים שאינם מבינים שאנחנו ניהלנו את המלחמה הזאת בהצלחה כה גדולה לא רק מפני שהכריחו אותנו להילחם אלא גם מפני שהיתה בנו תקווה עמוקה ביותר שנחל נצחון כה שלם עד שלעולם לא נצטרך להילחם שוב: אם אפשר יהיה להנחיל תבוסה ניצחת לצבאות הערביים שרוכזו נגדנו אוראו אולי יוותרו השכנים שלנו סוף-סוף על "מלחמת-המצוה" שלהם נגדנו ויבינו שהשלום נחוץ להם לא פחות מאשר לנו ושחיי בניהם יקרים לא פחות מחיי בנינו. אבל בזה טעינו. התבוסה היתה שלמה, ואבידותיהם של הערבים היו מחרידות, ואף-על-פי-כן עדיין לא יכלו הערבים להשלים, ולא השלימו, עם העובדה, שישראל אינה אומרת לעשות להם טובה ולהיעלם מן המפה. הנקודה השניה שהייתי רוצה להזכיר לקוראי היא שביוני 1967 היו סיני, רצועת-עזה, הגדה המערבית, רמת-הגולן ומזרח-ירושלים כולן בידי הערבים, ולכן מגוחך הוא לטעון כיום שנוכחותה של ישראל בשטחים הללו מאז 1967 היא סיבת המתיתות במזרח התיכון או שזאת היתה הסיבה למלחמת-יום-הכיפורים. כאשר מדינאים ערבים עומדים על הדרשה שישראל תסוג לקווים שמלפני יוני 1967 אפשר רק לשאול: אם הקווים הללו קדושים כל-כך לערבים, מדוע התחילו במלחמת-ששת-הימים כדי להרוס אותם?

המלחמה התחילה בשעה מוקדמת בבוקר יום-השני, 5 ביוני. ברגע שמענו את יבבתם של צופרי-האזעקה ידענו שההמתנה נגמרה, אף-על-פי שרק בשעה מאוחרת מאד בלילה הוא גילו לאומה את ממדי המהלומה שהנחיתה ישראל. כל היום, בעוד מטוסינו טסים גלים-גלים מעל לים התיכון על-מנת להפציץ את שדות-התעופה המצריים ולהשמיד את המטוסים הערוכים לתקוף אותנו, חיכינו לחדשות, ואזינו היו דבוקות לטראגדיסטורים שנשאנו אתנו כל הזמן אלא שלא נשמע בהם שום דבר מחוץ למוזיקה, שירים עבריים והסיסמות ששימשו לקריאת אנשי-מילואים שעדיין לא גויסו. רק אחרי הצות מסר מפקד חיל-האוויר לאוכלוסייה האזרחית את הסיפור הרשמי שלא יאומן כמעט על הראשון בששת הימים הללו, ורק אז נודע ליושבי ישראל, היושבים בחדריהם המואפלים, כי נזשעו מהשמדה בתוך אותן שש שעות שהיו דרושות לחיל-האוויר כדי להוציא מכלל פעולה למעלה מ-400 מטוסי אויב, לרבות אלה שחנו בשדות-תעופה סוריים וירדניים, ולרכוש את השליטה המלאה באוויר מסיני ועד גבול סוריה. במשך כל היום קיבלתי ידיעות על המצב בכלל, אך אפילו אני רק לאחר השידור תפסתי אלי-נכון את המשתמע ממה שאירע. כמה דקות עמדתי לבדי בפתח ביתי, נשאתי את עיני לשמיים הנקיים

מעננים ומהפרעות ותפסתי שניצלנו מן הפחד הנורא של התקפות-אוויר שרדף אותנו ימים כה רבים. אמנם המלחמה רק התחילה; עדיין היו קרבנות ואבל וצער. אבל המטוסים שהוכנו להפצץ אותנו נפגעו כולם פגיעות-מוות, ושדות-התעופה אשר מהם עמדו להמריא היו עכשיו עיי-הרבות. עמדתי לי ושאפתי אל קרבי את אוויר הלילה כאילו זה שבועות על שבועות לא נשמתי נשימה עמוקה באמת.

אולם לא רק באוויר נהלנו נצחון מכריע. באותו היום הבקיעו להם כוחות היבשה שלנו, שדהרו בשלושת המסלולים שבהם פעלו ב-1956, את דרכם אל מעמקי סיני, בתמיכתו של חיל-האוויר, דם כבר היתה על העליונה בקרבות-טנקים שבהם השתתפו שריונים במספר גדול עוד יותר מאלה שהתנגשו במדבר המערבי במלחמת-העולם השנייה, וכבר נמצאו הרחק בדרכם אל תעלת-סואץ. ידה של ישראל, שזמן כה רב הושטה לשלום, נקמצה לאגרוף, ואי-אפשר היה לעצור את התקדמותם של חיילינו. אבל נאצר לא היה השליט הערבי היחיד שתכניותיו נופצו ב-5 ביוני.

היה גם חוסיין, ששקל את הבטחתו של אשכול שלא יקרה שום דבר לירדן אם לא יכנס למלחמה לעומת השדר שבו הודיע לו נאצר באותו בוקר עצמו שהמצרים מפציצים את תל-אביב — אף-על-פי שאז כבר לא היה לנאצר אפילו מפצץ אחד לרפואה. בדומה לסבו לפניו חישב חוסיין את החשבון בקסדות וטעה. ב-5 ביוני פקד על חייליו להתחיל להפגין את ירושלים ואת היישובים העבריים על גבול ישראל-ירדן. צבאו היה אמור להיות הורוע המזרחית בתנועת-המלקחיים שנועדה לתסל אותנו, אבל הוא נכשל במשימתו. משעה שהתחילה ההפגזה הירדנית הלם צה"ל גם בחוסיין, ואף-על-פי שהלחימה בחזית ירושלים עלתה במחיר חייהם של הרבה מאד צעירים ישראלים — שנלחמו פנים-אל-פנים וסימטה אחר סימטה ובלבד שלא להשתמש במרגמות ובטנקים שעלולים היו לפגוע בעיר ובמקומות הקדושים לנוצרים ולמוסלמים — ברור היה כבר בלילה ההוא שתאוות-הבצע של חוסיין תעלה לו, לכל הפחות, במחיר שליטתו במזרח-ירושלים. גם אם אסתכן בחזרה על דברי, הרי אני צריכה להדגיש נקודה זו שמש כמו שב-1948 המטירו הערבים פגזים על ירושלים בלי שמץ התחשבות בבטחון הכנסיות והמקומות הקדושים שבה כך גם ב-1967 לא היססו אנשי הצבא הירדני להציב עמדות בכנסיות ואפילו בצריחי המסגדים שלהם עצמם. מכאן אולי נובע הרוגו שלנו על החששות המובעים לפעמים לקדושת ירושלים תחת שלטון ישראל, שלא לומר מאומה על מה שנתגלה לעינינו כאשר נכנסנו לבסוף למזרח-ירושלים: בתי-קברות יהודיים חוללו, בתי-הכנסת העתיקים של הרובע היהודי בעיר העתיקה נהרסו עד היסוד ומצבות יהודיות מהר-הזיתים שימשו בסלילת כבישים ירדניים ובריצוף בתי-הכיסא של הצבא הירדני. לכן אל ינסה איש לעולם לשכנע אותי שמצבה של ירושלים טוב יותר כשהיא בקדי הערבים, או שאי-אפשר לסמוך עלינו שנדאג לה.

בתוך שלושה ימים הוכו המצרים ובתוך יומיים שילם חוסיין את מחיר הטעות

שעשה. ביום-החמישי, 8 ביוני, כבר נכנע מושל רצועת-עזה, כוחות ישראליים התבססו בגדה המזרחית של תעלת-סואץ, מצריי-סיראן שוב היו תחת שליטת ישראל ו-80 אחוז מן הציוד הצבאי המצרי, אם לא יותר, נהרסו. אפילו נאצר, שלא היה הדייקן שבבריות, הודה כי אבדו 10,000 חיילים מצרים ו-1,500 קצינים מצרים, ובדיעבד היו קרוב ל-6,000 שבויים מצרים. כל סיני ורצועת-עזה שוב נפלו בידי ישראל. הוא הדין במזרח-ירושלים, העיר העתיקה, ולמעשה מחציתה של ממלכת-יירדן. אך עדיין לא נרדע לנו כמה מן הבחורים שלנו נפלו בקרבות, ועדיין צריך היה לטפל בעוד תוקפן אחד. ביום-הששי, 9 ביוני, הפנה צה"ל את תשומת-לבו לסוריה ולתיקון הטעות שטעתה סוריה כאשר חשבה שהתותחים שברמת-הגולן שהמטירו את פגזיהם בלי הפוגות על היישובים העבריים בעמק שלמטה באמת אי-אפשר לנצח אותם. אני חייבת להודות שהיתה מידה של הצדקה לבטחון-העצמי של הסורים. אחרי המלחמה, כשביקרתי ברמת-הגולן ובמורעיני ראיתי את הבונקרים של בטון מזוין שהשתרעו לאורך קילומטרים והיו סומרים חוטי תיל דוקרני ומלאים נשק נ.ט. וארטילריה, הבינותי מדוע היו הסורים כל-כך בטוחים בעצמם ומדוע היה צה"ל זקוק לשני ימים עקובי-דמים ולילה אחד איום כדי להעפיל אל רמת-הגולן שעל-שעל ואחר-כך להבקיע לו דרך לתוך הבונקרים הללו. אבל הצבא, חיל-האוויר, הצנחנים ואמיצי-לב מחיל-ההנדסה בדחפורים עשו זאת, וב-10 ביוני כבר התחננו הסורים לפני האו"ם להפסקת-אש. האלוף דוד אלעזר (הרמטכ"ל שלנו במלחמת-יום-הכיפורים) היה אז מפקד החזית הצפונית. כשנגמרו הקרבות שלח מברק לאותם יישובים ישראליים בעמק: "רק מן הרמה הזאת אני רואה כמה אתם גדולים באמת".

הכל תם ונשלם. המדינות הערביות והפטרונים הסובייטיים שלהם הפסידו במלחמתם. אבל הפעם יהיה המחיר שלום, שלום-קבע, שלום על-פי חוזה המבוסס על גבולות מוסכמים ובטוחים. זאת היתה מלחמת-בוק, אבל היא היתה גם מלחמה אכזרית. בכל רחבי ישראל שוב היו הלוויות צבאיות, רבות מהן הלוויות של בחורים שאבותיהם או אחיהם הגדולים נפלו במלחמת-העצמאות או בקרבות שלא פסקו אצלנו מאז. לא היינו מוכנים להתנסות שוב בייסורים הללו אם נוכל בכלל למנוע זאת. לא היינו מוכנים לכך שיגידו לנו איזה עם נפלא הם הישראלים — הם מנצחים במלחמות אחת לעשר שנים, והם עשו זאת שוב. יוצא מן הכלל! עכשיו שניצחו בסיבוב הזה הם יכולים לחזור כלעומת שבאו, כדי ששוב יוכלו תותחנים סוריים ברמת-הגולן לירות על הקיבוצים, כדי שאנשי הלגיון הירדני על מגדלי העיר העתיקה יוכלו שוב להפגין כאוות-נפשם, כדי שרצועת-עזה תוכל שוב להיות קן למחבלים ומדבר-סיני שוב יוכל להיות זירת ההיערכות לאוגדות של נאצר. "האם יש אדם", שאלתי באותה עצרת בני-יורק, "שימצא בלבו אומץ לומר לנו: 'לכו הביתה! התחילו להכין את בני התשע והעשר שלכם למלחמה הבאה. אני בטוחה שכל אדם הגון בעולם יגיד 'לא', ותסלחו לי שאני בוטה כל-כך בדברי — הדבר החשוב ביותר הוא שאנו עצמנו אומרים 'לא'".

לבדנו גלחמנו על קיומנו ועל בטחוננו ושילמנו בעדם, ולרובנו נדמה היה שבאמת עומד לעלות השחר של יום חדש, שהערבים — שספגו כהלכה בשדה-הקרב — אולי יסכימו סוף-סוף לשבת ולברר אתנו את חילוקי-הדעות שבינינו, שאף אחד מהם לא היה מעולם, ואיננו, חסוך-פתרון.

לא היתה שום תחושה של הדוות-נצחון, רק נחשול אדיר של תקוה. ובעצם, הרגשת ההקלה של הנצחון, בשמחתנו על שמצאנו והנה אנו חיים וכמעט לא נפגענו, ובהיותנו המומים לרגע נוכח סיכוי השלום, יצאה ישראל כולה למין פגרה שנמשכה רוב ימי הקיץ ההוא. אינני חושבת שהיתה בארץ משפחה אחת, כולל משפחתי אני, שלא לקחה לה כמה ימים של חופשה מיד אחרי מלחמת-ששת-הימים ולא יצאה לדבר שבעיני זרים היה טיול המוני אלא שלמעשה היה מעין עליית-רגל לאותם מקומות בארץ הקדושה שלא היתה לנו דריסת-רגל בהם במשך קרוב לעשרים שנה. קודם-כל, כמובן, נהרו היהודים לירושלים; אלפים על אלפים מילאו יום-יום את העיר העתיקה, התפללו ליד הכותל המערבי ועשו דרכם בהריסותיו של הרובע היהודי לשעבר. אבל אנו הלכנו גם לבית-לחם, יריחו, חברון ועזה ושרם אלישיך. משרדים, בתי-חרושת, קיבוצים ובתי-ספר השתתפו כולם בטיולים שלא היה להם סוף, ומאות מכוניות, אוטובוסים, משאיות ואפילו מוניות, מלאים על גדותיהם, התרוצצו חודשים על חודשים מקצה הארץ עד קצה בדרך להר-החרמון שבצפון או להר-סיני שבדרום. בכל מקום שאליו באנו בימי הקיץ ההוא של התרוממות-רוח, של חוסר-דאגה כמעט, פגשנו בערביי השטחים שבהם משלנו עכשיו, חיכנו אליהם, קנינו את תוצרתם ודיברנו אתם, ושיתפנו אותם — אם גם לא תמיד במלים — בחזון השלום שפתאום כמו עמד להיות למציאות, וניסינו להנחיל להם את שמחתנו על שעכשיו נוכל כולנו לחיות יחד חיים גורמליים.

כולם היו על גלגלים בימים ההם כי הערבים בשטחים המוחזקים היו מרבים בנסיעות כמעט כמונו: הם נהרו לתל-אביב, אל שפת-הים וגן-החיות, לטשו עיניהם אל חלונות-הראווה במערכה של ירושלים וישבו בבתי-הקפה בכל הרחובות הראשיים. רובם היו נרגשים וסקרניים לא פחות מאתנו, וכמונו היו שקועים בהסתכלות בנופים שהמבוגרים שכחו אותם והילדים לא ראו אותם מימיהם. כל זה אולי יעשה רושם טוב מכדי שיאמינו בו, ואני ודאי שאינני רוצה ליצור את הרושם שהערבים פנו חמש פעמים ביום למפה בתודה לאללה על ששיחק להם המזל והובסו, או שלא היו יהודים שהעדיפו להישאר בבית ולא לקחת חלק בדבר שראו בו חניגה גסת-רוח של שלום קודם שיספיקו פצעי המלחמה להגליר. אבל כל מי שביקר בישראל בקיץ 1967 יעיד על ההתרוננות המופלאה שאחזה ביהודים ונראה היה כאילו נגעה גם בערבים. קיצורו של דבר, היה זה כאילו בוטל פסק-דין מוות — וזאת היתה, אחרי הכל, אמת פשוטה-כמשמעה.

אילו הייתי צריכה לבחור בצד אחד מסוים של אותה תקופה שמיד לאחר המלחמה כהדגמה לאווירה הכללית ודאי הייתי מצביעה על ניתוח המחסומים של מלט ותיל דוקרני שהפריד בין שני חצאי העיר ירושלים מאז 1948. יותר מכל דבר אחר סימלו המחסומים הנתעבים הללו את אי-הגורמליות שבחינו, וכאשר

סולקו בדחפורים ובן-לילה היתה ירושלים לעיר אתה היה הדבר כמין אות
 וסמל לתקופה חדשה. כמו שאמר לי מישוהו שבא אז לירושלים בפעם הראשונה:
 "אור בוקע מתוך העיר", ואני הבינתי בדיוק מה היתה כוונתו. "קרוב מאד היום",
 אמרתי לנכדי, "שהחייילים יבואו הביתה; יהיה שלום; אנו נוכל לנסוע לירדן
 ולמצרים והכל יהיה טוב ויפה". באמת-ובתמים האמנתי בכך, אבל לא כך גזר.
 באוגוסט 1967, בוועידת-פסגה בח'רטום, סקרו מנהיגי הערבים את המצב
 והגיעו לכלל מסקנה אחרת לגמרי. הם פירסמו את שלושת הלאוים הידועים
 שלהם: לא יהיה שלום עם ישראל, לא תהיה הכרה במדינת-ישראל, ולא יהיה
 משא-ומתן. לא, לא, לא! ישראל חייבת לסגת נסיגה שלמה וללא תנאי מן
 השטחים שנכבשו במלחמת-ששת-הימים, והמחבלים הערבים שהוזמנו לוועידה
 הוסיפו הצהרה רביעית ומועילה משלהם: יש להשמיד את ישראל, אפילו בגבולותיה
 שמלפני 1967. זו היתה תשובתם לקריאתה של ממשלת ישראל: "הבה ניפגש לא
 כמנצח ומנוצח אלא כצדדים שווים למשא-ומתן על שלום — בלי שום תנאים
 מוקדמים". לא איכפת מי פתח במלחמה ולא איכפת מי ניצח בה. במידה שהי
 הדברים אמורים בערבים, לא השתנה דבר. וכך היו "פירות הנצחון" כביכול לאפר
 לפני שיספיקו להבשיל, והחלום הנחמד על שלום מידי נמוג כלא-יהיה. אך אם
 הערבים לא למדו מאומה, אבחנו למדנו משהו. אנו לא היינו מוכנים לחזור על
 התרגיל של 1956. לדון, לשאת-ולתת, להתפשר, לוותר — כל זה, כן! אך לא
 לחזור למקום ששם היינו ב-4 ביוני 1967. לא יכולנו להרשות לעצמנו להיות
 פייסניים כל-כך, ולו אף כדי להציל את כבודו של נאצר, או כדי שייקל על
 הסורים לשאת את העובדה שלא השמידו אותנו! חבל היה מאד שהמדינות
 הערביות הרגישו את עצמן כל-כך מושפלות עלידי המפלה במלחמה שבה
 הרהיבו עד שפשוט לא יכלו להטלים בנפשן לדבר אתנו, אבל מצד שני אי-אפשר
 היה לדרוש מאתנו שאנחנו ניתן להם פרס על שניסו לזרוק אותנו לים.
 אכזבתנו היתה מרה, אבל יכלה להיות רק תשובה אחת: ישראל לא תסוג משום
 שטח עד שלא תשמנה המדינות הערביות קץ לסיכסוך לעולם-ועד. אנו החלטנו —
 והאמינו לי, לא היתה זו החלטה ללא מכאובים — כי בלי שים לב למחיר שנשלם
 באהדתה של דעת-הקהל, בכסף או בכוחות, ובלי להתחשב בלחצים שאולי יופעלו
 עלינו, נעמוד איתן על קווי הפסקת-האש. חיכינו לערבים שיקבלו את העובדה
 שהבירה היחידה למלחמה היא שלום ושהדרך היחידה לשלום היא משא-ומתן.
 בינתיים וקרוב למיליון ערבים היושבים בשטחים מפנים לקווי הפסקת-האש
 בצד שלנו — כ-600,000 בגדה המערבית של הירדן וכ-365,000 ברצועת-עזה
 ובסיני, בתוספת הכפריים הדרושים שהעדיפו להישאר ברמת-הגולן אחרי שהצבא
 הסורי הסתלק — יחיו כמעט כנו שחיו לפני מלחמת-ששת-הימים. מעולם אין
 זה עונג גדול להיות כפוף למימשל צבאי, ובין הערבים בשטחים לא היו כאלה
 שנהנו לראות משמרות ישראלים מסתובבים אצלם. אבל הצבא. באמת הצניע את
 נוכחותו מאד, והמימשל הצבאי — במידה רבה הודות לתפיסה שתפס דיין את
 תפקידו — מיעט ככל האפשר להתערב בחיי-היומיום. נשמרו החוקים המקומיים

והוא הדין במנהיגים המקומיים. הגשרים על הירדן היו פתוחים, והערבים בגדה המערבית המשיכו במסחרם עם המדינות הערביות, בלימודים במדינות הערביות ובביקורים אצל קרוביהם שם, בעוד שקרוביהם היו רשאים לבקר אצלם — וזאת עשו באלפיהם. ממילא מדובר היה בסידור זמני; שום ישראלי שמוחו בקדקדו מעולם לא הניח שכל השטחים יישארו תחת שלטון ישראל. ירושלים, כמובן, תישאר מאוחדת, אבל אפשר יהיה לעשות הסדר בנוגע לפיקוח מוסלמי על המקומות הקדושים למוסלמים. צריך יהיה להתוות גבולות חדשים בין ירדן לישראל; לא היה זה מתקבל על הדעת שרמת-הגולן תוחזר על קרבה ועל כרעיה לסורים, או שחצי-האי סיני יוחזר כולו מיד למצרים; ורצועת-עזה ודאי שהיתה בגדר בעיה. אבל לא היה בכלל טעם שנצייר מפות של המזרח התיכון כפי שהוא עתיד להיראות, או אפילו שנתוכח בינינו לבין עצמנו איזה שטח יוחזר ולמי, כל עוד אין אפשרות לדון בדברים האלה עם היחידים שלגביהם היה ענין ממשי בדבר — שכנינו. אחרי הכל, אי-אפשר להחזיר שטחים בדואר-תבילות. וכך הוספנו לחכות למענה על קריאתנו החוזרת-ונשנית לשיחות.

בינתיים נתקבלה במועצת-הבטחון הצעת-החלטה — זו ההחלטה 242 המפורסמת, שאותה יזמו הבריטים — שהתוותה מסגרת להסדר של שלום ל"פולמוס הערבי-ישראלי" והמועצה מינתה נציג מיוחד, ד"ר גונאר ו. יארינג, שעליו הוטל לפקח על "הסדר מוסכם של שלום". כל כך הרבה כתבו ואמרו על ההחלטה 242, והערבים והרוסים סילפו אותה באופן כל כך יסודי, עד שלדעתי כדאי שאביא אותה כאן בשלמותה, מה-גם שאיננה ארוכה ביותר:

מועצת הבטחון,

בהביעה את חרדתה הנמשכת למצב החמור במזרח התיכון; בהדגישה כי אין להרשות רכישת שטחים במלחמה וכי יש לעמול למען שלום צודק ובן-קיים בו תוכל כל אחת ממדינות האיזור לחיות בבטחון;

בהדגישה עוד כי כל הדינות-החברות בקבלן את מגילת האומות-המאוחדות קיבלו עליה, התחייבות לפעול בהתאם לסעיף 2 של המגילה;

1. קובעת כי מילוי העקרונות של המגילה מחייב לכונן שלום צודק ובן-קיים במזרח התיכון, שצריך לכלול את מימוש העקרונות הבאים:

(א) נסיגת הכוחות המזוינים של ישראל משטחים שנכבשו בסיכסוך האחרון;

(ב) קץ לכל התביעות או המצבים של לוחמות ויחס-כבוד והכרה לריבונות, לשלמות הטריטוריאלית ולעצמאות המדינית של כל מדינה באיזור ושל זכותן לחיות בשלום בגבולות בטוחים ומוכרים הפטורים מאימים או ממעשים של כוח-הזרוע; וכן

2. מוסיפה וקובעת את הצורך

(א) להבטיח את חופש השיט בנתיבי-מים בינלאומיים באיזור;

(ב) להשיג הסדר צודק של בעיית הפליטים;

(ג) להבטיח אי-פגיעה בגבולות בעצמאות מדינית לכל מדינה

באיזור, על-ידי צעדים שיכללו את הקמתם של אזורים מפורזים.

יצוין כי לא נאמר כאן שישראל חייבת לסגת מכל השטחים, גם לא נאמר כאן שישראל חייבת לסגת מן השטחים, אבל נאמר כאן שלכל מדינה באיזור יש זכות לחיות בשלום ב"גבולות בטוחים ומוכרים" ומדובר בפירוש על "סיום מצב הלוחמה". נוסף על כך אין מדובר כאן על מדינה פלשתינאית, אף כי מדובר על בעיית הפליטים. אבל לא רק ההחלטה 242 פורשה שלא כהלכה; גם את עמדתנו פירשו שלא כהלכה. אחרי מלחמת-ששת-הימים פירסם הסאטיריקן הידוע ביותר בישראל, אפרים קישון, יחד עם הקאריקאטוריסט דוש, ספר בשם פליחה שניצחנו. זה היה שם מר לספר, אך בשום-פנים לא היה משתמע לשני פנים לקוראיו הישראלים. לאמיתו של דבר, היה בזה סיכום קולע למדי להרגשה שהתחילה להתעורר בנו ב-1968, כאילו המתכנן היחיד לשיפור הדימוי של ישראל המתקלקל-והולך במהירות הוא לשכוח את השלום מכל-יכול. נראה היה כי הפשע שלנו היה זה שאנו אמרנו לערבים בלי הרף "הבה נשא-ונתן". לא, כפי שהיינו רשאים לעשות, "זוהי המפה החדשה; נא לחתום על הקו המרוסק", אלא "הבה נשא-ונתן".

באיזה אופן מסחורי נעשינו בשל כך הנבלים. בשום-פנים-ואופן לא יכולתי לתפוס, למשל, מדוע קיבל וילי בראנט את פרס-נובל (שראוי היה לו בהחלט) והעלו אותו על גס כמדינאי גדול וכאיש-שלום כאשר הכיר בגבול אודר-נייסה מפני שהגיעה השעה לתקן את העוול שעשתה גרמניה לפולין במלחמת-העולם השנייה, ואילו את אשכול, ואחר-כך אותי, הוקיעו כשואפי-התפשטות על שום שרצינו בדיוק באותו סוג של תיקוני-גבולות בין ישראל לשכנותיה. ולא די שמבקרינו קראו לנו שוחרי-התפשטות אלא שידידינו היו שואלים אותנו בתמידות אם אין אנו מודאגים מפני הפיכתה של ישראל לאומה מיליטאריסטית ("ספארטה קטנה" היה הביטוי השכיח ביותר) המוכרחה להישען על חילות-הכיבוש ה"ברור-טאליים" שלה כדי לשמור על החוק והסדר בשטחים המוחזקים. ו"בלתי-מתפשרת" נעשה לי, כמובן, שם נרדף. אבל לא אשכול ולא אני, גם לא ריבם המכריע של שאר הישראלים, לא יכולנו להסתיר את העובדה שאין לנו שום ענין במדינה יהודית יפה, ליברלית, אנטי-מיליטאריסטית ומתה, גם לא ב"הסדר" שיזכה אותנו במחמאות על שאנו נבונים והגיוניים אלא שיעמיד בסכנה את היינו. ד"ר וייצמן היה אומר שהוא נעשה נשיא בארץ שבה כל אחד הוא נשיא; הדמוקרטיה הישראלית שוקת-חיים כל-כך עד שמספר ה"יונים" היו, ועודנו, כמעט כמספר ה"נצים", אך עדיין לא נתקלתי בשום ישראלי שסבור שעלינו להפוך את עצמנו, לצמיחות, ליונים של חומר לקליעה-למטרה — ולו אף למען שיפור הדימוי שלנו. על-כל-פנים, עדיין היתה לי משימה להשלימה: איחודה של תנועת-העבודה.

דבר שהעסיק אותי משך כל החורף של 1967 ותחילת 1968. כן גם עמדתי, כמובן, לרשותו של אשכול בכל פעם שפרץ משבר חדש, אם בקשר להגברת הפעילות של הפת"ח ויתר אירגוני הטרור הערביים הקטנים יותר בשטחים המוחזקים, אירגונים שהכריזו על עצמם עכשיו שהם הנציגים האמיתיים היחידים של העם הערבי, ואם בקשר לנסיונות שלא פסקו לנצל את ההחלטה 242 כאמצעי לכפות על ישראל נסיגה מכל השטחים בצורה ובזמן שלא יכולנו לקבלם. בינואר 1968 הוקמה מפלגת העבודה הישראלית — איחוד של מפא"י, אחדות העבודה ורפ"י — ובפברואר נבחרתי מזכירת המפלגה הזאת. למעשה, היה זה רק איחוד חלקי בשלב זה, פדרציה של שלש מפלגות, ורק בשנה שלאחר-כך הוקם המערך הרחב יותר, שהיה כרוך גם בברית עם מפ"ם. אך אם גם היו הקשרים רופפים בין שלש המפלגות לפחות היו עכשיו תחת קורת-גג פוליטית אחת, וזאת קיבלתי על עצמי להשיג. לכן חשבתי שאוכל סוף-סוף להרשות לעצמי לחזור לפרישה, וביוני זאת עשיתי.

עכשיו הייתי בת שבעים. אין זה חטא להיות בת שבעים, אבל זאת גם לא בדיחה. הייתי חולה שוב ב-1967, ולא מלחמת-ששת-הימים גם לא הקמת המערך לא היו בדיוק לפי הוראת הרופא. היתה לי הרגשה שאני חייבת לעצמי קצת שקט ושלוה, ושום דבר ושום איש לא ישנה את דעתי הפעם. נסעתי לארצות-הברית לפעול בשביל מפעל איגרות-החוב לישראל וביקרתי אצל מנחם, איה והילדים בקונטיקאט, מקום שהיתה איה עובדת בשלב זה על מענק-מחקר אוניברסיטאי ומנחם היה מלמד צ'לן. ביליתי אפילו שבועות אחדים בפגרה שנדמה לי שהיתה הפגרה השלמה הראשונה שלקחתי לי מימי — וחזרתי הביתה בהרגשה שאני בריאה כמו שור.

אולם במצב בארץ לא היתה התקדמות רבה. למרות הפסקת-האש עדיין היתה מעין מלחמה מתנהלת על תעלת-סואץ. המצרים, ששאבו בטחון מידיעתם שהרוסים כבר החליפו להם את כל התותחים, הטנקים והמטוסים שאבדו להם במלחמת-ששת-הימים, ניהלו הרעשות בלתי-פוסקות שהדגישו את רצונם לפתוח שוב בפעולות-איבה במלוא המידה בשעה שרק יעזו. "בבוא העת נהלוס", שאג נאצר, והוא חזר על העקרונות שקרא להם "עקרונות המדיניות המצרית": שום משא-ומתן עם ישראל, שום שלום עם ישראל, שום הכרה בישראל. ובאביב 1969 פתח במערכה שעתידה היתה להתקרא "מלחמת-ההתשה" שלו.

אני מניחה שממרחק יכלה אותה הפגזה מתמדת של עמדות צה"ל על התעלה להיראות רק כמין עוד אחת מן ה"תקריות" המתמשכות שאירעו במזרח התיכון כל כמה שהיה זכרונו של אדם מגיע, הוכחה נוספת לכך שיהודים וערבים אינם יכולים כביכול להגיע לעמק-השווה; ואני מתארת לעצמי שבתחילה לא התיחס שום איש בחוף-לארץ ברצינות רבה ביותר לידיעות על אותן הפרות בלתי-פוסקות של הפסקת-האש מצד המצרים. אבל אנחנו התייחסנו לדבר ברצינות כי ידענו מה ההפרות הללו מבשרות, והתחלנו לבנות קו-הגנה מבוצר — קו בר-לב — כדי להגן על חיילינו על חופי התעלה.

בתוך כך, כאשר התברר לאירגוני-הטרור הערביים שאין הם מסוגלים לשכנע או לגרות את יושבי השטחים המוחזקים לצאת לפעולה גדולה נגד הישראלים — מחוץ להפגנת-מחאה מקרית, אם גם נובעת ודאי מעומק הלב, בתברון, או מחוץ לאיזו שביתה מקרית בגנין — החליטו לבצע מעשי-טרור במרחק אלפי קילומטרים מישראל. ברור שבשבילם זה היה בטוח הרבה יותר וגם יעיל הרבה יותר, והיה מבחר גדול של מטרות פוטנציאליות, כולל מטוסים אזרחיים ונוסעים חפים-מפשע בשדות-תעופה בארצות-חוץ. חוץ מזה הרי כך לא היו הטרוריסטים צריכים להסתפק ביהודים בלבד כמטרות לטרור שלהם. ערב הסעודית דאגה לכך שלא יחסר לפת"ח כסף; נאצר שוב העניק להם את ברכתיו הרשמיות ("הפת"ח", הצהיר, "ממלא תפקיד חיוני בהקנת דמו של האויב"), והמלך חוסיין יצא לעוד טיול קצר על התבל המתוח שלו. אף-על-פי שלא ארכו הימים והמחבלים נלחמו בו בשיניים ובציפורניים על השליטה בירדן והיו עתידים לסכן אותו יותר מכפי שסיכנו אותו אי-פעם, נתן להם חוסיין — באותו חוסר ראיית-הגולד שגילה במלחמת-ששת-הימים — את תמיכתו הנלהבת. ב-1970, כאשר נקלע לצרות קשות כלי-כך עם אלה המכונים אירגוני-הטרור הפלשתינאיים והתחיל לשאת את עינו סביבו לעזרה מכל מקום שתבוא, לא יכולתי שלא לחשוב שהוא דומה לאדם הרוצח את אמו ואת אביו ואחר-כך הוא מבקש רחמים מפני שהוא יתום! גם בצפון לא היה שקט. דרומה של לבנון נעשה בהדרגה מגרש-משחקים למחבלים; ערים, כפרים ומשקים ישראליים — אפילו אוטובוסים של בתי-ספר מלאים ילדים — שימשו תדיר מטרה לפגזים וכדורים מן השטח שפוגה עתה "פתחלנד". בעוד ממשלת לבנון שופכת דמעות-תנין ואומרת שאינה יכולה לעשות "מאומה" בנוגע לפעילות המחבלים או אף בנוגע לעובדה שהם מתאמנים בשטח לבנון ופועלים משטח לבנון.

אבל אנחנו החלטנו להגן על קווי הפסקת-האש בלי לשים לב לנאצר ולפת"ח, ויתר על כן — נמשיך בחיפוש שלנו אחר השלום, על כל האכזבות שנתלוו לחיפוש הזה. באיזה אופן שהוא הצלחנו להתמודד עם הכל, בלי לאבד את התקוה, בעיקר מפני שלמען עתידה של ישראל היו הצעירים שלנו מוכנים לשבת שבועות על שבועות בחרמון, או בסיני, או בבקעת-הירדן, ולהחזיק באותם קווי הפסקת-האש, דבר שלא היתה שמחה רבה בצדו. ואל תהיה כל אי-התבונה ביחס לשיעור הקרבנות שהיה כרוך בכך: זה היה צבא המורכב אנשי-מילואים — חקלאים, מלצרים, סטודנטים, בעלי מכבסות של ניקוי יבש, רופאים, נהגי-משאיות וכיוצא בהם — שאף אחד מהם לא היה חייל מקצועי המקבל תשלום הוגן בעד שירותו הצבאי. אלה היו אנשים שנענו לקריאה אל הנשק, שמילאו את חובתם בצורה נהדרת, ורצו מאד לשוב הביתה. היו להם דברים אחרים לעשותם והיו להם התחייבויות אחרות, ואינני חושבת שהיה פעם בהיסטוריה צבא מנצה עצוב יותר, מפני שהמלחמה שאותה ניהל מעולם לא הגיעה לידי גמר אמיתי. אנשי-המילואים הלכו לבתיהם לכמה שבועות או חודשים ואחר-כך נקראו שוב לשרת. הם רטנו ורגנו, אבל איש לא הטיל ספק בצורך להישאר בקווים הללו עד שיושג שלום-קבע.